

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун
Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгепээн

№ 117 (16277) • 2000 чылдың октябрь 19, четверг • Ат салган шагы Садар өртээ 3 рубль.
19.30

РЕСПУБЛИКАНЫҢ БУГУ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА

Чазак Баштыңының оралакчызы Валентина НИКОЛАЕВА:

“АЖЫК-КОНЧАА СҮРГЕННЕРГЕ БАЙЫП АЛЫР АРГА БЕРБЕҢЕР!”

Электрик энергияның халавынга таваржып келген. Силеринч-биле сумележир ужурга таварыштым. Тыва Республиканың Чазак эрге-хоойлу органнарның талазындан ал келген хемчеглер турза-даа, ам-даа өнүг металлдарны оорларны эвээсвейн турар. Оон дугайын чугаалаары аарышкылыг кеземчеге онаашпай, ажык оорлар турар апарган. Ол дээрге ак-демир удазыннар, чед дугуйлар болгаш хөдөлдиркичлерин ак-демир роторлары, арматураларны кожар контактыларны, хынаар-хемчээр приборлары үзе кескеш, хайындаргаш, өнүг металл хууза алыр пунктуларга дужаап турарлар.

Өнүг металлдарның 95 хуузу чыгыч энергия комплекстеринден болгаш харылзаа буюурулгелеринден оорлар турар. Өнүг металлдар чыыр дугайында хоойлуну шын сагынай, черек кырында кандыг-даа кеземчеге онаашпай, ажык оорлар турар апарган. Ол дээрге ак-демир удазыннар, чед дугуйлар болгаш хөдөлдиркичлерин ак-демир роторлары, арматураларны кожар контактыларны, хынаар-хемчээр приборлары үзе кескеш, хайындаргаш, өнүг металл хууза алыр пунктуларга дужаап турарлар. Оон соонда республиканың дашкаар үндүр сөөртүп, савып турар. Бисте ак-демир, чед, никель бүдүрүп үндүрүп турар улутпур бар эвес, республикага ынча хөй өнүг металлдар лому(бузулдулары) кайыны тыттып кээр деп, айтырып тургустунуп кээр. Харын чангыс—ажык оорлар дериг-херекселдерден уштуп ап турар. ТР-нин Чазакның 2000 чылдың май 19-та хууза алганы № 401 “Хуу

Танды кожуун чоруп турар, оорларның чедирген когаралы 31,14 млн. рубль четкен. 3042 километр бедик вольтулуг электри шугумунун удазыннарны оорлаан. 346 трансформаторлар станцияларны үптөп тонап каапкан. Эн ыраак Бай-Тайгада Кара-Хөлдүң электри удазыннарны ийи катап оорлаан, сөөлүнде 10 км электри шугумунун удазыннарны оорлап апарган.

Республика бүдүрүлгези “Тывакоммун-энергону” бо чылын оорлар бергедеткен. Ол хамаанчок улуг ток-биле ажылдап турган дериг-херекселдерни оорлап тургаш, оозал-ондакка таваржып турганнар. РП-10-нун удазыннарны адырып чыткып, бир кижин өлгөн, бир кижин инвалид болуп арткан. Кызыл хоорайның ветеринария бажыңының болгаш школа интернаттың кудумчу чырыдар удазыннарны лампочкалары-биле катый адырып аштарган, Дружба кудумчунун 1/3 бажыңындан ТКУ-нун политехтиг салбырынның ниити чурттагал бажыңынга чедир, көвүрүк чанында сквернин Трудовая кудумчузу-биле катый 2 километр ажып турар электри удазыннарны, Спутникте 600 метр ЛЭП-10-нун удазыннарны чыгылары-биле катый оорлап апарган. Харылзааның кабельдерин Кызыл хоорайда болгаш кожууннарда массалык-биле оорлап эгелзэн. Бо талазы-биле Ак-Довурак хоорайда, Кызыл-Мажалык суурда байдал дүвүренип, ниитизи-Биле 27 километр кабельдерни оорлаан.

Ажык, ажык эвес өнүг металл хууза алыр пунктуларга чөпшөөрлөп берип, дыка хөй таварылгаларда өнүг металлдарны республиканың адан үндүр сөөртүрүңгө азы өскээр чугаалаарга, кем-херек-биле холбашкан бизнести негиздеринге тус черинч чыгырга даргалары чөпшөөрлөп берип турар. Кызыл хоорайның № 2 кол чыгыч магистралын көөргө-ле четчир. Оон ак-демир шыгыларын шуптузун адырып апарган. Оон чамдыгы-биле ажыктын эелер кырызын кылып, эжиктерин шып, канчаар-даа ажык оорлар турар улус бар. Ону адырып ап турган дыка хөй кижилерин туткап, милицияга чедирген, олар даартазында-ла хосталы бээр. “Каа-Хемнин” хөмүр-даш уургайына чай эгезинде подстанция үптөп каапкан, оон түңнелинде бүдүрүлгениң насос станциянын суг долган. Моон-даа хөй чижекти кирип болур. РФ-тиң Президентизинин Чарлы бар, ону черек кырында эрге-хоойлу органнары ажыглавын турар.

Бүдүрүлгелер бодунун айыыл чок албанын тургузарынче албадап келген, энергетиктер, харылзаа ажылдакчылары боттарынын объектилерин кончук хынамчалыг көрүп эгелзэн. Ынчалза-даа электри шугумнарны доктаамал контролдап, хынаары дыка берге. Ылангыя бистин бо үевиште тус черинч чыгырга даргалары, чурттакчы чон болгаш эрге-хоойлу ажылдакчылары хайгааракчыларын хууза эгезин күүсүдүп турар апарган.

Баян-Кол суурнун чурттакчылары электри энергияның шугумун дежурныйлавышаан хайгаарып турарлар. Ону өскелерге чижек кылдыр киридим. Эн сөөлүнде өнүг металл чыкчыларынын хайында чурттакчы чон түрөп турар. Одалга сезонунун эгелзени-биле энергия хандырылганың системазын оорлаар чорук кончук улуг айыылды тургузуп болур. Республиканың Чазак энергия хандырылганын тургузар дээш болдунар-ла хемчеглерин алыр — чурттакчылыг суурларны энергия чок арттырбас. Ынчалза-даа моон сонгаар электри шугумун катый тургусканы база дериг-херекселдерни сатканы дээш чыгырларда, ол деннедир трансферт акшазындан тыттып алыр. Өскээр чугаалаарга, моон сонгаар ону катап тургузарда, ол суурнун, кожуунун, хоорайның акша-хөрөңгизи-биле кылыр апар. Ынчаар кылырынче бисти албадап келени ол-дур.

Бо чылдың июнь айда ол талазы-биле селектор хуралды эрттирдивис, ынчалза-даа кандыг-даа дээштик хемчеглерни иштики херектер органнары, прокуратура болгаш тус черинч чыгырга даргалары албаан. Рынок байдалында көпкө буруу үнелиг, ол айтырыга хамаарылгавысты үнденин-биле өскерттир ужурулуг болу. Ынчанмас болувауса, оон түңнели эн-аар уруктарлыг болур. ТР-ин Чазакның болгаш энергетиктериниң мурундан кыйгырарым болза, республиканын шупту чурттакчылары, хоорайларын, кожууннарнын, ылангыя сумуларын чыгырга даргалары, эрге-хоойлу органнарнын ажылдакчылары, бүдүрүлгө болгаш албан черлеринин удурткучулары, силериниң чурттакчылыг суурларынын хандырып турар электри энергиянын, шугумнарнын болгаш дериг-херекселдерин камгалаарынче бүгү күштү салырын дилемин. Ээ болур харысаганы күштелдирер. Силерин акша-төгериңдер-биле чамдык сайгарлыкчыларга байып алыр арганы бербечер.

ДУЗАҢАР ДЭЭШ ЧЕТТИРДИВИС!

Республика Президентизи Ш. Д. Ооржактың Тожу кожуунга албан езузу-биле чоранының түңнелдерин езуугар “Тожу кожуунга дузалачы көргүзөр талазы-биле бирги ээлчегде чорудар ажылдарның дугайында” протокол чөвүлел хуралынын эрткенги дыңнаткан бис.

Октябрь 15-ке чедир бирги херектелдин 4 тонна бараанарын Хам-Сыра суурже чорударын республиканың Хереклекчилер эвилелин удуртулганын дааскан. Азаан дузалачы ук суурда чед берген Эрткен неделаның төңчүзүнде суурда ийи тонна далганын, ийи тонна өске бараанарны авиарейс-биле чедирген. Ам-даа 4 тонна бараанарны автотранспорт-биле чедиреринте белеткээр.

Октябрь 16-да Ш. Д. Ооржактын алынга Хам-Сыра суурнун чурттакчыларындан телеграмма келген:

“Силериниң сагыш човаашкыныңар, кичээңгейиңер болгаш дузаңар дээш чүрээвис ханызындан четтирдивис” деп ында айтыкан.

Юрий СУЧКОВ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНДА

Тыва Республиканың Чазакның октябрь 17-де болуп эрткен хуралыга республика ужур-дузалыг чээрби айтырыгны сайгарып чугаалашкан, бо талазы-биле чогуур доктаалдарны хууза алган. ТР-ниң Президентизи—Чазак Баштыңы Ш. Д. Ооржак хуралды башкарып эрттирген.

ДЕМНИГДЕ—КУШТУГ

Республиканың девискээринде өжгөргөн кижин өлүрү чоруктун байдалы болгаш оон-биле демиселди күштелдир хемчеглер дугайында айтырыгны Чазак хуралыга чугаалашкан.

2000 чылдың тос айларында кем-херек үлгелер чоруктуң байдалын Чазак хуралына анализтеп көргөш, республиканың девискээринде өжгөргөн кижин өлүрүн көвүдээни дүвүрел-биле демдеттээ. Кижиниң амы-тыныга чедер чоруктун саны 7,4 хуу өскөн. Илереттинген кижин өлүргөн херектерден алгаш көөргө, оон 72,6 хуузу эйрик улус үлгелер, оон чартык кезин төрелдери, таныш-көрүштери кай арагаалаан, аас-өсө былаажып чогушкан, мындыг багай херекти кылган болган. Ажыл чок улус 81, мурунда шийтирип чораннар 51, хөрөзжөнөр 14 кижин өлүргөн. Бо дээрге канчаар-даа аажок улуг когарал, каража-дыр.

Кем-херек үлгелер чоруктарын болдурус дээш ИХЯ-нын, оон уместок инспекторларын баш бурунгаар ап турар хемчеглериниң дээш кошкок болуп турар. Күш-ажыкты коллективтерде, хоорайларда, суурларда хамаатыларын арагалар, кем-херек үлгелер багай чаңчылары-биле демиселди күштелдирер ажылды кожууннарнын, хоорайларнын, суурларнын чыгырга даргалары, бүдүрүлгелериниң, организацияларнын, ямыларнын, ведомстволарнын удурткучулары кошкок чорудуп келгенин хуралга демделгезин. Хөй-ниити организациялары, өөрдилге, эмнелге, культура, спорт, шажын албан черлери, республиканың интеллигенциязы аар кем-херек үлгелериниң, арагалаашкын-биле демиселде хаара туттумаан, оон хажымында артакан. Ол ышкаш массалыг информация чепсектери — солуннар, теленикени, радио чүлгө кем-херек үлгелериниң сан-чугагайларын аадары-биле кызыгаарлаттынган. Кижизидикчи ужур-дузалыг материалдарны ховар бижип турар.

ЧАРЫГДААНДА, ТӨЛЭЭРИ АЛБАН

2000 чылдың дөрткү кварталында электри-биле хандырып турар организациялар-биле бюджет хереклекчилеринин болгаш чурттакчы чонун аразында чырык өртзөн ай-дедир төлөжирин чорумчулар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.П. Николаева дыңнадып кылгаш, республиканың болгаш муниципалитет органнарын удурткучулары электри энергиянын ажыглаанын өртзөн чогуур үезинде төлээр хыналданы боттандыраанын айткан. Моон чылдагааны-биле чамдык бюджет организациялары, дыка хөй хамаатылар чырык өртзөн төлөзүн болуп турар. Мындыг четпес ажылдын уржундан ниити республиканың электри энергиязы берип турар организацияларга төлээр өрзүн хөй болуп берген. Ол дээш “Красноярск-энерго” акционер ниитилели Тывага электри энергиянын бербес дугайында үш удаа сагындырган.

Тыва Республиканың Чазакның ап чоруткан хемчеглериниң түңнелинде, өрениң хөй кезин төлзөн. Ындыг-даа болза ам-даа 2 миллион рубльди төлээр. “Тывакоммун-энерго” бүдүрүлгезинин “Тыва-энерго” акционер ниитилелинге төлээр өрзүн хөй болуп арттышаан. Ылангыя чурттакчы чоңуң электри чырык дээш өрзүн көвүдзөн. Чамдык хамаатылар электри энергия

зын ажыглаанын өртзөн ыяап-ла төлээр деп чүвени чедир билбейн турарын хуралга санал бергенин айткан. Ындыг болганын муң-муң рубль өрелигер безин бар. Олар ону албан төлээр хүлээлелиг.

Электри энергиянын ажыглаанын өртзөн үезинде төлөзөн организацияларын, хамаатыларын чырын бербейн, үзе кезип турар.

Ш. Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгнын түңнелин үндүрүп тура, хууза алган доктаалдын хемчеглерин күсүдүп дээш, тодаргаларга, электри энергиянын ажыглааны дээш төлөврин чогуур үезинде төлээрин, өрелерни дүргөн үзе санажырын чугулага көргөн.

СОЦИАЛ ҮНДҮРҮГ

ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В. Ш. Оюн чангыс айи социал үндүрүгнү чымчалдын долузу-биле хандырып болган 2001 чылда бюджеттен дашкаар социал фондунуң бюджеттерин камгалаар дугайында илтелкелди кылган.

Тывада бюджеттен дашкаар пенсия, медицина, социал, чоңу айылга хаара тулар фондун бар. Оларның ажыл-чорудулганына анализтеп берип, багай эвес ажылдап турарын демделгезин. Бо фондунуң удурткучулары 2001 чылда канчаар ажылдаарын бюджеттин камгалаарын, чыгырларын, талазы-биле дыңнадыларны кылган.

“Россия Федерациянын үндүрүг кодекзинде” (ийги кезинде) доктаатканын езуугар 2001 чылдың январь 1-ден эгелзеп, чангыс айи социал үндүрүгнү төлээр. Бо чаа социал үндүрүгнү кирип турары-биле Тыва Республиканың үндүрүлгелер болгаш чымчалдар эргелелин, бюджеттен дашкаар фондунуң ажыл-чорудулганына шийтирилээр ужурул чаа айтырылгач тургустунуп келген. Ону канчаар кылырын хуралга дугурушкан.

Ш. Д. Ооржак бо айтырыгга кичээңгейин салып, бо ажылды чорудар ажылдакчыларын өөрдилгезин организацияларын, чүңү кылырын тодаралырын чугаалаан.

Тоон-оол ЖЕКТЕК.

Конституция тургузуу

САЙГАРЫЛГАЗЫ ДООЗУЛУГ

Тыва Республиканың Конституция комиссиязы Тыва Республиканың Конституциянын чаа эдилгенин төлөвилдин сайгарып, немелделер кириер, казылдар кылыр улуг хемчеглелди ажылда дооскан. Бо чугула документин ТР-ниң 1993 чылда хүлээп алган Конституциянын үнделин алаш, РФ-тин Конституциянын дүүштүр эле

кылган. Ында чаа чүүлдерни база кириген. ТР-ниң күрүнө тургузуунун дугайында бирги эгени чаарткан. Президент эрге-дужалы турбас. Республикада эң дээш эрге-дужалдыг кижин Чазак Даргазы болур. Хоойлуудулга органы ийи палатадан тургустунар. Оон өске-даа чаа чүүлдерин Конституция төлөвилдинде кириген.

Төлөвилдин сайгарыл-

газы доостурга, ТР-ниң Конституция комиссиязынын кезигүнери оон деткиң, деткивейн турарын илердирин-биле чыратып бадылаашкынын эрттирген. Анча киришкен 24 кезигүнериң 20-ин төлөвилди чүдүлдүзүп деткөөн. Ам ук төлөвилдеди экспертиза эрттирери-биле Москваге чоруткан. Оон соонда ТР-ниң Дээди Хуралыга чугаалаар.

Бистин коорр.

хуу остүрүн Чазак Даргазы М.Касьянов дыңнаткан. Ол ышкаш Солуг чүк чоңуна, анча денештирген черлерге пенсияны 50-ден 250 рубль чедир остүрүн көргөн. Амгы үзе РФ-те ортумак пенсиянын хемчээли 650 рубль бооп турар.

©Европаның Швейцария, Италия болгаш өске-даа туртарында сугур чач чанганынын түңнелинде, улуг үер болган. 15 кижин өлгөн. Ол чуртта олза байдалды чарлаан. Муң-муң кижилерин өске черлерге кожурган.

©Диринг амытаннарнын олимпын оюнуларын Кыдаттын Шанхай хоорайнын чогуунга эрттирген. Страустар чарыгы, сарбашкынарның чада-терге маргылаазы, аьтар чарыгы болгаш өске-даа көргүзүлгелер чыланнарны магадаткан.

©Россия болгаш Белоруссия ноябрьның 10-да ийи чурттуу валютаны чангыс айи болурунун дугайында дугурулууга ат салыр. 2005 чылдың январь 1-ден эгелзеп россия рубль эвилел күрүненин чангыс айи акшазы болу бээр.

©Чечен Республиканын 45 муң ажык хамаатызы РФ-тиң хамаатызынын паспортун

алган. Паспорттарын бирги ээлчегде 14 хар четкен аныкчарга, Россиянын девискээринче өөринип чорур школа доозукчуларынга, республикадан дашкаар черлерге эмненири негеттинип турар кижилерге берип турар.

©Антарктидада Мирный станциядан аар чүк сөөртүр 12 транспорт бомбуректин эң соок оранында турар Восток станцияга чорупкан. Олар 220 тонна дизель одалганын, 15 тонна техниктиг чүкчөтүн аана четкээр.

©РФ-тин экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг сайдыы Германия Греф бо айың 27-де Курене Думазынын “Чазак шагына” киришкен, Россиянын девискээринче газ берип турарынын дугайында чугаалап бээр.

©РФ-тин Чазакның чалаанын езуугар Япониянын даштык херектер сайдыы Иохэй Коно ноябрь 1-3 хүнеринде Москвага келир. Ону РФ-тиң Президентизи В. Путин хүлээп алыр. Сентябрь эгезинде В.Путинниң Японияга албан чорунун үезинде чедип алдындан дугурулгаларын күсүлдээни анча чугаалаажыр.

(АГЕНТИЛЕЛЕР ДЕМДЕЛЕРИНДЕН).

Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязының ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Кызыл кожуун чыгырга даргазының катап сонгуддаларын эрттирер дугайында

2000 чылдың октябрь 13 № 02-3/214 Кызыл хоорай

Кызыл район судунун 2000 чылдың июль 12-де шийтирилген үнделин ээлеп база “Россия Федерациязының хамаатыларынын сонгуур эргелеринин кол магадылаларынын болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлунун 59 чүдүлгүн 5 пунктунунга дүүштүр Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязының доктаалдары болза:

1. Кызыл кожуун чыгырга даргазынын катап сонгуддаларын организациялар болгаш эрттирерин хандырып Кызыл кожуунун девискээр сонгудалары болза:

1. Кызыл кожуун чыгырга даргазынын катап сонгуддаларын организациялар болгаш эрттирерин хандырып Барыин-Хемчик кожуунун Барлык суму чыгырга даргазынын сонгуддаларын акшаландыраарын “Тус чер-чер чыгырга даргаларын сонгуддаларынын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуунун 48 чүдүлгенин дүүштүр Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязынын доктаалдары болза:

1. Барыин-Хемчик кожуунун Барлык суму чыгырга даргазынын сонгуддаларын организациялар болгаш эрттирерин хандырып Барыин-Хемчик кожуунун Барлык суму чыгырга даргазынын сонгуддаларын акшаландыраарын “Тус чер-чер чыгырга даргаларын сонгуддаларынын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуунун 48 чүдүлгенин дүүштүр тус чер бюджетинин күсели-биле чорудар.

5. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

“Россия Федерациязынын хамаатыларынын сонгуур эргелеринин кол магадылаларынын болгаш референдумга киржир эргелер дугайында” Федералдыг хоойлунун 10 болгаш “Чер-чер чыгырга даргаларын сонгуддаларынын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуунун 48 чүдүлгенин дүүштүр Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязынын доктаалдары болза:

1. Барыин-Хемчик кожуунун Барлык суму чыгырга даргазынын өлгөни-биле холбаштыр Барыин-Хемчик кожуунун Барлык суму чыгырга даргазынын сонгуддаларынын дугайында” Тыва Республиканың Хоойлуунун 7 чүдүлгенин дүүштүр тус чер бюджетинин күсели-биле чорудар.

5. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязынын даргазы Н.А.ОНДАР.
Тыва Республиканың Төп сонгудда комиссиязынын харысалгалыг секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

● Чагаалар аразындан ● НОМЧУКЧУ МЕН

Мен “Шын” солунун 1940 чылдан бээр номчукчузу, 1950 чылдан бижикчи мен. “Шынның” 75 харлаан байырлыг хуралына-лаа кирип, ажыл-агыйның илеткелин дыңнадым. Ынчангы үелерде “Шынның” чоңа ниити чагылыга 2500 ажыг экемшир кылдыр бүгү баян-холчуларын, ак-довуракчыларны хаара тудуп, чагылыгга сундулук кылдыр ам-чактырып турган бис.

Солуну үргүдүчү номчук, көдээ бижикчилеп, чоңа таныштырып турар мен. Соолгучу чылдарда чамдык улус чагылыгга кылбастан, ынчангы оода “Шын” солуну черле чагылып алза-ла эки. Солун — мээни башкым, сумелекчим, менден 6 хар улуг орук айтыр сылдызым.

Солунга чагаа бижип эгелзеп турумда, ынчангы журналистер улуг деткимчени көргүзүп, дузаны кадып чоралган ам-даа утпас мен. Оларга, амгы ажылдап турар коллективке экин күзеп, кадыкшылды, көвей тиражы ийрээп олур мен.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Төнчүзү. Эгеи 2-ги орында.

профилактикалык талазы биле кадык камгалалынын күрүне болгаш муниципалитет организацияларынын кол-кол сорулгалары:

1) амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин суртаалдары, алкоголизм, наркомания, токсикоманиян баш удур сагындары хемчелерин боттандыра;

2) социал өскөрү чагыга берген назы четтөөнөргө аарыгын тодарып болгаш эмиен, катан септер тускайжыттыган душаны чедирери;

3) алкоголизмден, наркоманиядан, токсикоманиядан чогуур эмгекшин эртин турар назы четтөөнөргө ада-иелеринге (оларын содул турар кижилерге) арга-сүмө, дуза чедирери;

4) алкоголизм, наркомания, токсикомания профилактиказынын талазы-биле хемчелерин боттандырып турар күрүне болгаш муниципалитет организацияларынын тускай эртемнелеринге арга-сүмө чедирери;

5) наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери ачыклаган, арганы эртин ачыклар назы четтөөнөргө илердери, учетка алары, пинчирин, хайгаары база эмгекти болур;

2. Кадык камгалалынын күрүне болгаш муниципалитет организациялары назы четтөөнөргө күш-ажалдын болгаш устан-сарындан четтөөнөргө демдерин илердин тылканда, оларнын өөредилгесинге эрежок чууда байдалдары тодарыры-биле психология-педагогика комиссияныче дораан чорудары-биле хемчелерин алыр;

3. Кадык камгалалынын күрүне болгаш муниципалитет организациялары назы четтөөнөргө кадыкшылын камгалаарын хандырып талазы-биле эргелерин хажыткан илереттинген факт бузуу, а ол ышкаш боттарынын профессионал хуушталарын күөсүн турар үезинде айткан организацияларынын тылканда өске-даа хажыдышышканынын дугайында назы четтөөнөргө херектерин талазы-биле хамаарышкан комиссияныча болгаш хоюду-дурум камгалаар аргаларга ынан-ла меддеп даяндыр хуушталыг;

12 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле өөредилге организацияларынын сорулгалары

Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле хемчелерин боттандырырга өөредилге организацияларынын кол-кол сорулгалары:

1) амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин суртаалдары, алкоголизм, наркомания, токсикоманиян бодурбагы болгаш профилактика талазы-биле хемчелерин боттандыра;

2) өөредилге организацияларында өөрдүлө-хөгжүлдөнгө болгаш өөредилгесин берге уруларын хууда медицина-социал болгаш психология-педагогика талазы-биле аарыгын тодарырыга байдалдарын тургузары;

3) экология талазы-биле таарышкан чадар чорукту болгаш адиктивтиг аажы-чагы хевирин тургузарын сагындар сорулга-биле өөрдүлө-хөгжүлдөнгө база өөредилгесинде берге айткыларын урулар болгаш атодидерге социал-психология, педагогика талазы-биле душаны база адиктивни организациялары-биле хандыра;

4) урул-дарыян кижилеринге бергедешиктерин ада-иелерге (оларын содул турар ууска) психология-педагогика талазы-биле дуза чедирери;

5) назы четтөөнөргө хажыдышышканын аажы-чагай сагындарына уланган кижилерин болгаш өөрдүлө-хөгжүлдө программаларын боттандырырга аарыг эргени хандыра;

6) өөредилге организацияларына барбайн турар назы четтөөнөргө тын илердери болгаш учетка алары, олар үезин кол билгин алыр хандыра-биле хемчелерин алыр болур;

13 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле социал камгалал болгаш социал хандырылга организацияларынын сорулгалары

1. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле социал камгалал болгаш социал хандырылга организацияларынын сорулгалары:

1) алкоголизмден, наркоманиядан болгаш токсикоманиядан ааран кижилерин, ылангы назы четтөөнөргө бары-биле холбоштор социал дуза херектер өг-бүлелерин илердери;

2) арагалашкандан, наркоманиядан база токсикоманиядан эмгекшин эртен удузун, ылангы назы четтөөнөргө, оларнын өг-бүлелерин социал талазы-биле кадыкшылын септерин, социал хандырылганын улангышканын болгаш хевирлерин тодарыра;

3) амыдыралдың берге байдалдарына таарышкан бичин удузун эргелерин болгаш хоюду талазы-биле эрге-ажыктарын камгалаарын хандырып турар социал ачы-дузалары чедирери болур;

2. Социал камгалалдың болгаш социал хандырылганын организациялары Россия Федерациязынын хоюду-биле доктаткан чүрүм суугар бодуну эргелеринге дүүшүр назы четтөөнөргө ажалда-хайгарал чок чоруну бодурбазын хандырып турар социал ачы-дузалары чедир, оларнын ортузунга алкогольизм, наркоманиянын база токсикоманиянын интоксикациян баш удур сагындары болур;

3. Күрүне эрге-чагыраанын органы болгаш тус черин бот-башкарыла органы, юридикти эргели албан черлери база хуу кижилер дуза херектер өг-бүлелерге детализе берин турар социал камгалалдың болгаш социал хандырылганын организацияларына дуза чедирери болур;

14 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания талазы-биле назы четтөөнөргө социал талазы-биле эмиен септерин тускайжыттыган организацияларынын сорулгалары болгаш бүрүн эргелери

1. Наркомания, токсикомания, арагалашкын талазы-биле профилактиказын боттандырып турар, назы четтөөнөргө социал эмиен септерин тускайжыттыган организацияларынын (социал-эмиен септер төптөрүн, социал хоргааралдарын, ада-иелерин азыраа чок артан урул-дары дуза төптөрүн) кол-кол сорулгалары:

1) амыдыралдың берге байдалына таарышкан болгаш күрүне талазын дуза херектер назы четтөөнөргө тын илердери болгаш таарыштыр тургузары;

2) амыдыралдың берге байдалына таарышкан, эргелерин болгаш хоюду суугар эрге-ажыктарын камгалаарын, медицина хандырылганын, коммунал ачы-дузаларын база кириштир, күрүнең доду хандырылганын түр чурттары хандыра;

3) назы четтөөнөргө хайгарал чок чоруну, социал байдалы

таарыштып баарынын уржуу болур чылдаганын илердери болгаш сайгарын көөрү, оларын чылдары-биле саналдарын күтүрүн чогуур органырына база албан черлерин кирири;

4) профессионал-күш-ажал, өөредилге, культура, спорт-кадыкшылга болгаш өске-даа хемчелерин кирип турган, социал кадыкшылганын программазына үндөлдөш, чүвеге чагыкпазын ылы-бүрү хевирлери бар назы четтөөнөргө эгити, үездиг социал, эрге-хоюду, психология, медицина база педагогика дузазы-биле хандыра;

5) социал кадыкшылга талазы-биле тускайжыттыган организацияларын кижизидип турар уруларын медицина хандырылганын алыр база өөредилге албан черлеринге өөршөр арганы хандыра болур;

2. Социал кадыкшылга талазы-биле тускайжыттыган организацияларга назы четтөөнөргө кирип тургузарынын үездиги:

1) назы четтөөнөргө кижини билдирешкени;

2) ада-иелеринин (оларын содул турар удузун) билдирешкени;

3) назы четтөөнөргө херектеринин талазы-биле комиссиянын, чурттакы чоңуң социал камгалал органынын болгаш албан черлеринин азырал-харагалал база ажалда-хайгарал органынын, иштин херектер органынын чоруткан бижин;

4) федералдык хоюду-биле тодарып айткан чүрүм суугар иштин херектер органынын айткан бижин база өске-даа органынын болгаш албан черлеринин дүгө болур;

3. Назы четтөөнөргө социал кадыкшылын талазы-биле тускайжыттыган организациялары Тыва Республиканын Чазаа, тус черин бот-башкарыла органы тургузар.

15 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле чоңу ажалга кивер күрүне албан-ажыл органынын сорулгалары

Чоңу ажалга кивер күрүнең албан-ажыл органы наркомания, токсикомания база алкогольизм эмгек талазы-биле Россия Федерациянын хоюду-биле дүүшүр хамаатыларын ажалда, ажал-чорудулазын болгаш мергежилдин хевирин иштин алыр эргени бот-боттарына дуза чедир, профессионал белеткеди болгаш өскө бир мергежил өөршөрүн организациялар, алкогольизм, наркомания база токсикоманиянын эмгек талазы-биле программазына дүүшүр оларын эмиен кадыкшылга сорулга-биле наркоманиядан, токсикоманиядан база алкогольизмден эмнелге күрүзүн эртен удузка, ылангы назы четтөөнөргө ажалдар немелде черлери улу-номалар болгаш тургузул болур.

16 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле боттандырып турар күрүне эрге-чагыраанын күөсөргө органынын болгаш тус черин бот-башкарыла органынын культура, күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле сорулгалары

Күрүне эрге-чагыраанын күөсөргө органы болгаш тус черин бот-башкарыла органы алкогольизм, наркомания база токсикоманиянын профилактиказына сорулга-биле боттарынын эргелерин хемчелги-биле хамаатыларга, оң иштинде назы четтөөнөргө, олар боттарынын сагыш-сеткидин немелдерин хандыры алыртып, чурт болгаш делетей культураның өрткө-хөгжүлдүрү сүндүрү-биле хоюду үезин, дытанылганын, спортту, туризмин организацияларына оларга дуза чедир.

17 чүүл. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле аныктар организацияларынын сорулгалары

1. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле аныктар организациялары аныктарын эргелерин камгалаар, ажалга киверин болгаш хоюду үезин эртинерин организациялар, назы четтөөнөргө ортузунга хайгарал чок чорукту аныктар ортузунга хоюду-дүрүм хажыдышышканын болгаш наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери ачыклаган, арганы эртин ачыклаган болгаш удур сагындары талазы-биле хемчелерин боттандырып, чогадыкчы сыйым-чагына хөгжүдөр талазы-биле ажалда чорудур;

III ЭГЕ. АЛКОГОЛИЗМНИН, НАРКОМАНИЯНЫН БАЗА ТОКСИКОМАНИЯНЫН КОМПЛЕКСТИГ ПРОФИЛАКТИКАЗЫНЫН СТРУКТУРАЗЫ БОЛГАШ КОЛ-КОЛ УГЛАНЫШКЫННАРЫ

18 чүүл. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказы

1. Алкоголизм, наркомания база токсикомания профилактиказы — ол дөргө Тыва Республиканын делвекеринде чурттан турар хамаатыларын арга аймаан шын эмес ажалдар өөрдүлө сокедарыныче база делвеклин кудаладарыче, наркотикти, токсикти, психотропт чүүдери хоюду-дүрүмге чорутуу ачыкларын сокедарыныче уланган хемчелерин системасы; арга аймаан, наркотикти, токсикти, психотропт чүүдери ачыклаган турар удузун хоюду-дүрүм үккөр чоруну баш удур сагындары;

оларга медициналык болгаш катан айна кижилер аарыга эрежок душаны чедирер; Тыва Республиканын делвекеринде наркотикти база психотропт чүүдери, арга аймаан болгаш оларнын сурротатарын белеткериңге, кадыктын шыгжалырына, ылай-бөр өөрүтүрүн, садын-сайгарына күрүне контролон боттандыра, оларнын хоюду-дүрүмге удур саярылганын сокедары-дыр;

2. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын объектилери:

- 1) адиктивтиг аажы-чагы дүрүлганы чок хамаатылар, оң иштинде назы четтөөнөргө;
- 2) адиктивтиг аажы-чагы хөөнүң хамаатылар, оң иштинде иштин херектер органында учетка турар, хоюду-дүрүмүң назы четтөөнөргө хажыдышчылары болур;
- 3) федералдык болгаш республиканың хоюду-дүрүмге дүүшүр арга аймаан, наркотикти база психотропт чүүдери бодурун кылып, сөөртүп ачыклаган, кадыктын шыгжал база садыс-сарып турар организациялар;
- 4) наркотиктер-биле хоюду-дүрүмге таарышкан өөршөрчү

калырына хамаарылгалы удуз болур;

3. Наркомания, токсикомания база алкогольизм баш удур бодурбазын системасы:

1) алкогольизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле республика база муниципалитет программаларын ажалдап калыры болгаш боттандыра;

2) Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыраанын органынын, тус черин бот-башкарыла органынын болгаш өчүрүнү ылы-бүрү хевирлеринин организацияларынын, оң иштинде алкогольизм, наркомания база токсикомания профилактиказынын талазы-биле хөй-инити каттыжышканынын ажал-чорудулазын кириштирип турар;

19 чүүл. Алкоголизм, наркоманиянын база токсикоманиянын комплекстиг профилактиказынын структуразы

Алкоголизм, наркоманиянын база токсикоманиянын комплекстиг профилактиказы:

1) арганы, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери ачыклаган херектөөсө хамаатыларга, а ол ышкаш арганы, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери ачыклаган херектер, мындай-да олардан хамаарышкан хамаатыларга хамаарыштыр айткан баштайгы профилактиказы;

2) арагалашкандан, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери хамаржыр аарган хамаатыларга адиктивни, эмнелге хемчелери хевирин ийги профилактиказы;

3) ийги профилактиказын үезинде эмнелге күрүзү эртен удузун, чок болза адиктивтиг аажы-чагы удузун үшүң профилактиказынын азы комплекстиг септер, эмнелерин кириштирип турар;

20 чүүл. Баштайгы профилактика

1. Баштайгы профилактика өөредилге; арганы, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери сурталдарын хорууру; социал межедектиң; психология талазы-биле арга-сүмө кадары база психотерапия кириштирип турар;

2. Өөредилге:

1) хамаатыларын, оң иштинде назы четтөөнөргө боду кылар профилактиказынын программазы-биле өөредирин;

2) назы четтөөнөргө адиктивтиг аажы-чагы чорудаларын иштин системасына эрге-ле кивердин, а ол ышкаш таалай алырынын база дүшкүрүлүг чорукту чайладып алырынын адиктивтиг эмес системасын кижиздериң;

3) бичин урулар-биле чаргы-чаалы чок аралдарынын аргаларына ада-иелерин болгаш оларын содул турар удузка өөрдирин;

4) арагалашканын, наркоманиянын болгаш токсикоманиянын профилактиказына талазы-биле, адиктивтиг аажы-чагы эрге-ле илердериң арга-мережешинге тускай эртемнелерин өөрдир, профилактика талазы-биле бөөдөлдерин чорударын база профилактика ажалдан өске-даа аргаларын кириштирип турар;

3. Наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери сурталдарын хорууру, ол чур дөргө:

1) юридикти эргели хуу удузун болгаш албан черлерин наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери кылып бодурадырарын, белеткериң болгаш ажалдарынын аргаларынын база методтарынын, оларын садын, тын алыр черлеринин дугайында медделерин илердериң тарадырыныче уланган ажал-чорудулазын;

2) наркотикти, токсикти, психотропт чүүдери кылып бодурадырарын методтарынын, белеткериң болгаш ажалдарынын, садын, тын алырынын аргаларын дугайында медделерин азы бот-башкарыла-биле кадык-бир өске-даа хемчелерин кылары, ном-делтер продушканын, массалыг информация чепектеринин продушканын бодурун кылары болгаш таркадып илердериң, коммунал чепектерин таркадып, бот-башкарыла-биле өске-даа надыг хемчелерин кылары хорууру болур;

4. Социал межедектиң:

1) амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин сурталдарын түрүн аныктар организацияларын, өске-даа хөй-инити каттыжышканынын тургузар талазы-биле ажал-чорудулазын база оларын хөгжүдөр хандыра;

2) назы четтөөнөргө хоюду үезинде байдалдары (хуулар клубтарын болгаш балтунерин, спорт секцияларын, кадыкшылыгын спортту лагерлерин болгаш өске-даа) тургузары-биле ажал-чорудулазын; амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин сурталдарын сорулга-биле аныктарга база өске-даа хемчелерин ач чорудар;

3) амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин аажы-үездиг чүүдериң социал реклама-чараларын калбартыр талазы-биле ажал-чорудулазын кириштирип турар;

5. Психология талазы-биле арга-сүмө кадары база психотерапия:

1) ондиктиг бөдүккө бактап кирип турар өг-бүлелерге психология арга-сүмөни;

2) хажыдышышканын аажы-чагың хамаатыларга, оң иштинде назы четтөөнөргө, аажы-чап эдер тараптың;

3) социал байдалга таарышкан ылы-бүрү мөзү-чагың хамаатыларга, оң иштинде назы четтөөнөргө психотерапияны;

4) бүзүлгө телефонун дамчыштыр хамаатыларга, оң иштинде ондиктиг бөдүккө назы четтөөнөргө психология арга-сүмө кадары база оларын деткирип кирип турар;

21 чүүл. Ийги профилактика

1. Ийги профилактиказын арагадан, наркоманиядан, токсикоманиядан аары удузка ажалда;

2. Ийги профилактиказын алыс сорулгалы болза, арагадан, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдериң күш-ышак, сагыш-сеткил талазы-биле хамаарышканын аажы эргени болур;

3. Ийги профилактиказын сорулгалары:

1) арагадан, наркоманиядан база психотропт чүүдериң аарыг хамаатыларын тын илердериң;

2) аарыгта хамаарышканын хевирин болгаш чадыын, а ол ышкаш ул хамаарышканын тыттып келеринге хөөн кивер ол хамаарышканы күтүп баш дөткөн турар факторлары тодарыра;

3) эмгекшинин комплекстиг, оң иштинде алкогольизмден, наркоманиядан болгаш токсикоманиядан аарыг удузка хамаарыштыр боду чажыт;

детоникация чорударыне; наркология талазы-биле соңгарыдан болбас душаны чедирериңе;

күш-делетей талазы-биле хамаарышканы ажал эртеринге; сагыш-сеткил талазы-биле хамаарышканы ажал эртеринге; алкогольизм, наркоманияга болгаш токсикоманияга улажыр

аарыглары эмгекшериңе;

наркоманиядан, токсикоманиядан, алкогольизмден аарыг удузун чоокку социал хуушталыгке икотерентивтиг хемчелерин аргала-биле амыдыралдың кадык-чагай ову-хевирин деткирип хуушталды хевирин тургузарыныче уланган комплекстиг хемчелерин боттандыра;

4. Профилактиказын ийги чадында ажал-чорудулазын улап-башкарыра кадык камгалалынын талазы-биле күөсөргө эрге-чагырааның республика органынын эргениде турар;

22 чүүл. Ушкү профилактика

1. Ийги профилактиказын үе-чадында эмгекшинин эртен удузун, чок болза хажыдышышканы аажы-чагың удузу септерин кадыкшылар болза, олар арга, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдери чоока чурттан шыдар калдыр эгдер;

2. Септерин кадыкшыларын системасы хажыдышканы аажы-чагың, биология талазы-биле арагадан, наркотикти, токсикти база психотропт хамаарышканы ажалдан, мындай-да сагыш-сеткил талазы-биле ол-ла хамаарышканы артыкшыш болгаш социал хуушталыг туруп турар хажыдышышканы аажы-чагы күтүп дөтөн турар социал хуушталыг хамаатыларга, оң иштинде назы четтөөнөргө адиктивтиг, аарыгтын көзөк кады сокеай бичин тындырдыр болгаш хажыдышышканы аажы-чагы күтүп дөтөн эскө социал хуушталды өскөртүп сурталды;

3. Септерин кадыкшылары

1) медицина-психология арга-биле септерин кадыкшыларын — арганы, наркотикти, токсикти база психотропт чүүдериң ачыклаган турар, арга-сүмө талазы-биле хамаарышканы чок, мындай-да наркотикти, токсикти база психотропт чүүдериң садын-сеткил талазы-биле хамаарышканы хевир артан удузка калдыр көрдүңен, медицинанын база психология хемчелеринин системасын;

2) социал-психология арга-биле септерин кадыкшыларын — аарыгын надык бичин хевир артыгарыныче, алкогольизм, наркоманиянын, токсикоманиянын профилактиказына база адиктивтиг эмес социал хуушталды тургузарыныче уланган болгаш наркотикти, токсикти база психотропт чүүдериң ачыклаган турар болгаш олар сагыштың илдене кирбес аарыг удузка калдыр медицина, сагыш-сеткил база социал талазы-биле көрдүңен хемчелерин системасын;

3) социал талазы-биле септерин кадыкшыларын — адиктивтиг эмес социал хуушталды ол хевир артыгарыныче уланган болгаш арганын, наркотикти база психотропт чүүдериң садын-сеткил талазы-биле хамаарышканын адырылган удузка калдыр көрдүңен социал хемчелерин кириштирип турар;

IV ЭГЕ. АЛКОГОЛИЗМ, НАРКОМАНИЯ БОЛГАШ ТОКСИКОМАНИЯ ПРОФИЛАКТИКАЗЫНЫН ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ПРОГРАММАЛАР

23 чүүл. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле программалар

1. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле программалар (республиканын база муниципалитеттин деп аныгалганын) оларда көрдүңен хемчелерин утканын, уг-шын, а ол ышкаш болур ажурду түрлерин тодарып турар;

2. Республика программаларын Тыва Республиканын Чазаа ажалдан кылар болгаш Тыва Республиканың Дөш Хураалы бадылар;

3. Муниципалитет программаларын тус черин бот-башкарыла органы ажалдан кылар болгаш бадылар;

4. Республика болгаш муниципалитет программаларын Тыва Республиканын Чазааның база тус черин бот-башкарыла органынын дагалтазы-биле мөөрейге үздөнгөн, чогадып болур;

24 чүүл. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле программаларын боттандырып хевирлери

1. Алкоголизм, наркомания болгаш токсикомания профилактиказынын талазы-биле программаларын федералдык база республика хоюду-дүрүмге душар болгаш айткан, оларнын эргени-биле дүүшүр органын болгаш организациялар боттандыра;

2. Программаларын: алкогольизм, наркоманиянын болгаш токсикоманиянын профилактиказынын талазы-биле ажал-чорудулазын боттандырып турар, өчүрүнү ылы-бүрү хевирлеринин организациялары дузаларынын, а ол ышкаш программалар-биле көрдүңен хемчелерин күөсөргө;

массалыг информация чепектеринин бүтү-ле хевирлерин ачыклаган турар, алкогольизмге, наркоманияга база токсикоманияга удур хамаарышканын иштелге хевирин тургузар талазы-биле ажалды чорудар арга-биле боттандыра;

V ЭГЕ. ТҮҢНӨЛ ЧҮҮЛДЕР

25 чүүл. Бо Хоюлуңу хажытканы дөш харысала

Бо Хоюлуңу хажытканы дөш Россия Федерациянын болгаш Тыва Республиканын хоюду-дүрүмге дүүшүр харысала оларын көргөн;

Көк-оол ЧАМЫЯН

(Уланчызы. Эгези № 116 "Шын" солукда)

Кезжээ дендин, өг иштинге хейанг-даа бок чыгтырбас, мал-маган кадарар, саар, үдүрер, кинер, алаан аптар дөш, алыч-чем кылар, алгы-кеш, пос-таавыдан хеп дараар — чүңү кылбас дээрли! Ону ол, мону бо кылзын деп чан каар дээр ажур чок, боду-ла хамык ажылды шыгарган салыр.

Кургактык хоммай эвес-тир, өнөр мону черде ак илдөө-дир эвесе? — деп иштинде сымарганга, кезек кургактык дээр оозун чүк баянган чада каап кааш, үнс баскан. Энермаага өзү боду мыйнаан, өгден үнгеш, дерин чоттууну турар кадында, атак уруун артык өгже имнээш, ынаар аптарган.

Ашак боданын, дүвү-данын даиза, хавын дилген. Оларын черле каар эвес, хоюнда чораян. Демир баштык чотлак даизанын бажын сөрөтпү алыч-биле казын, чүңкүй каанкаш, таакпы тин кымыскаш, харамдыгын сөрүн ора, чугаалаган.

Хайнанган сүт көүктө-дир хөөрөн кээрге, Энермаа холда хымыкы-биле ол-бо айдара-дүндөр иткелен, чиг сүттүн хоюг ак итнээ хымыкына ораакын турар бээрге, эгити дегет адуура иткелен, беле тырткылаан. Сүт хайнын, итсек быжыл кээрге, ам-на доран шаараш ак ханге кагаш, ылавылап, бижек-биле дилерге, таарым-чалыг кылдыр, чараштыр хевирлей туткулаан, ийи калбак ыян кысыктар аразынга салып, кырында шай балазы-биле үлгүрү ажунга баыра салып каан.

Бөдөл өгүнү тургазы бойлаан, дыдыктардан даштын алтыг кижини-даа көрүн каан болур хире чүвени Энермаа-ла септен, чамал келген. Өг иштинде шоодут ойдуштук чүве көзүд-бес, дөрүндө бир шагда угузалагы турган хире ийи аптаралыг, сиртышың арны аажок чараш, каш өң удазын-биле каастап угузалаан, каш өң өстүк калан койлаан эрги орунуг. Үш улуг даш ожукут, адаанда кожа демир ожук салып каан. Хүн бадар чүкте ийи барба кырында топ дээр бичини чүгүтү. Оозун эргиде-да бол, арыг бора шекен-биле ыш каан. Дөрде ойбак черин чүрүк-биле дүй чаман каан эрги ширтек, орун биле чүк баарында бызаа кежи адаскалар көзүлген. Өг иштинде арыг, отчу шору, манаа кылар ажыл-ла хой: тараа хоорар, соктаар, баш,

дуюг өрттедир, хойтлак хайындар... Чай боорга, Энермаа, Тут-оол угбашы-кылар мыаа удуур, чамыкта аптанган-чөмөнчөр. Авазы калган соонда, ам сес чыгдыч нүүрүн көрүп келтиже, өгнү каавытпаан, артык чүктөнгө-даа эвес, ажык-дузалаг боорга, атак боду-даа оон бужурганмаан, чүгт санай сөөртүп, тин, эрги сарыг кидистер октавай чаман, септен келген. Ам бо-дур, уруг-дарыг улгадын бөдөл өөн отчуудун, септиншаан хөжөөр.

Уруум, ачаңың сөзүн дыйнап көрөм — деп, ашак дөрде ширтекке дискетенип олурган, эвилек, оожум чугаалаан.

Сөөлү үедө калчп өскөрүн, чачың бир язы апарган кижин боор сен, Энер? Ынчанмас чоор. Өгдө шекилерге удуур аас эштер апарган-дур сен.

Бодун дыйнап тур ышкакың чүл, ачай. Оң кара аксын чеже дыйнаар кижини мен.

Ашак бир човуурааш, дискет кырынга өйдөйип кезип, алдының эди үнүп, чымчам келген билди, сүргү-биле каш иткелен: "Божа дески дүжүп, дырбан

Ийе-ийе. Ынчаар өрөөни калган, каргыштыг кара аас кадай-дур. Кижини кызыл тыны харам боор чүве-дир ийи. Бистичи мытывысы алган мен деп, ачыргаар чүве ыйнаан. Кидизи ындаг болур деп

Каап-на ийик, моон чорутар мен... Кайлар чорутар сен! Ха-төрелиң ыракта, яды-түреңи улус-ла болбай. Оон ыңай кадай болу бааа сени шуут кагбаан, кижини кызыл өлгөн-баптан каар дөш ыш-на сепкил-биле кызып турар. Ынчанмас чоор, уруум. Мында чаа сен хой кадыра бергениңде, суму тергилекчиң келеш барды. Ол оолдун төрели-ле болгай. Домакта-жаныңда ордубус. Дүргөн болган херээ чок ийин, бодамчалыг, маажым бооп

ЧУГЛЕ КУЗЕЛДИГЛЕРНИ ЭМНЭЭР. КЭЭП КӨРҮҢЕР ДААН

ТЫНЫВЫС АЛДЫЛАР

Республиканың наркологи диспансеринин эргелеген психиатр-нарколог Юрий Алексеевич Гришков ук эмнеде 23 чыл ажылдап турар. Ол маңа мырпандай анык эмчи турган келген. Иштин алганы ынак мержезилге шыны болуп, ук эмнедегө бодун эмчиден эгелээш, эргелекчиге чедир эгелээш. Наркология эмнедегө хоорайның төвүндө ыракта турар-даа болза, ында байдал өскө эмнедегелерге коорде чүтүр.

Бисте мурунда ышканы кижилерин арагадан албадан эмневейи турар. Чүгө күзөлдүг кижилерин эмне турар бис. Чакыды-биле-даа эмнеден турарлар бар. Ынчаар эмнедери бистерге, эмнедеге-даа, аарыг кижилерге-даа ажыктыг. Чүгө дөргө чакыды-биле эмнеден, чүгө күзөлдүг кижилер көр. Ындылар бир эмнеден алган, олчаш ишпейн баар. Оон ыңай шынары багы арага ишкеп, хоорангаан, азы хой хонуктарга хемчак чок хой арага ишкеп, серген чадан, бергедөш кижилер көр.

Ындыларын дымдарларын чө хой хонуктар хемчак чок хой арага ишкеп, серген чадан, бергедөш кижилер көр. Ындыларын дымдарларын чө хой хонуктар хемчак чок хой арага ишкеп, серген чадан, бергедөш кижилер көр.

Эмнеде аарыг кижилерге эм-тан четпери-биле бар. Эң берге айтырып — акша-хөргөнгүн чедип-леши. Эмнеде боду олакта системалык болганда, септөр-септир аждар, артык келестер аждар таварылгалар бо-ла болу боор. Чамдыкта чыгыс машиназынга бениш сөдөр акша бениш тыывбайн баар. Ынчан эмчилер арты жагы эвеш күдүмү автобутарынга олурун чорашан, арай деп ажылыкта көр Наркология эмнедегенин хоорай төвүндө ыраа өскө албан черлери-биле харыл ажып ажылдаарынга эмчилерге даржактыг боон турар. Оон ыңай, та чүгө

Борис ОНДАР.

Мөзү-шынар дугайында чугаалажылы

ДЕРЗИИ ЧОРУК ДЕП ЧҮЛ?

Назыны улгады берген херээжен кижин ийи холунга бок төгөр кочалдар туудуп келген, кылаштан орда, удуур калган ээрик оон оол чаагыңче дажылкан. Согушкун манавайн чорашан кижин оита барып ушкан. Казан караан көрүп кээрге, бичини каа медегелин ышкыныпкан, кочалдарын оскунупкан чыгкан.

Мындыг хевиринг каржы чорутар дугайында санап бижирин берге, ыңчалта-даа херек. Кижин бодунун дайзының арнын, күжүн кошкак черин билер болза, айыылдан чайлай берип болур.

"Кээрээр сеткил чок, өлүржүр, каржы чорук ырак капиталисттик чурттагы ыйнаан, а бисте бар-да болза, чиде бээр" — деп, улуг назылыг улус бодан чорашан. Кааа ындаг боор ийик: "ынаган-ының бажын ыт чиген" деп чүве ол-дур ийи. Боттарыныстын-на тургузуп алган иштелилеште кара сагыш бурган боттарыныстың кижилерине тыгтып келди.

Кижилерин дорамчылар, куду көр чорук дөргө амырдыгын хүн бүрү болушкуну апарган, харын-даа мырпандай аңа чачыгың бар чылдар бис. "Бүгү-ле чүве-дерини кижилерин чагай чорууна" деп лозунгун турган коммунисттик иштелилеш казан-даа келбес деп чүвени билги кааттывыс. Бай кижин байлар, яды кижин улам ядлар дөш капиталының ужу-кыды, ора-сомаха кестун келген. Оң удамындан кижилер арзында чоруду улам озу ора болганда, дерзин чорук база оң чыдаатанарының дугайында калчп чугаалашыс бис.

Каржы чоруктун чикелтерин кайы ырактан дилген херээ чок, мыа бо чыдыр ышкакы. Ажылыкта зарык сени дорамчылар, өг-өжөөргө, кара сагыштыг, күш дөргөр, ыңчалта-даа ол өскөрөн келбээш, бистичи төрөлүш, кожанас, чачыс чө-чуртуугу алаар. Огу адаан, уруу авазын эден каан таварылгалар көзүдүң. Охдурьдан септи чурттан ора алалар хой. Чүгө ыңчан барганымы ол? Чажындан-на чыгып чымчак мүве көрбөйт, түрөп, диленип, чөм артычымы тып чин өскөн, заркылыны бербөн бе? Адан ону көргөвейиң, идик-чөм сэдир бербейиң чораш болза ол өскө улугу чүгө көрээр деп. Өөренип албаан, эртем чок, бажык-балыда чок, ажалдар дөргө, кызын билер чүвени чок боорга, чайвар-ла шыкызын келбес бе? Эртемниң-даа болза, оозун ажылаан чадан, ажыл тыншайн чорашан, каржылыны берип болбайн калчар. Ынчалта-даа тынш-тазы тыртан, бедик

Хундулуг номчукчу! Санал-оналыңарны редакция манап тур.

Мүзей залындан тыпчып берип көрүңерем

Тываның Алаан-Маадыр аттыг национал музейинин чор салбары Шагаан-Арыг хоорайда ажылдап турарың ам зон биле берген. Оон залдарында амыдыралдың чер кырынга тыывалыңдан боор тоонуң көрүскөн-жетпектер бар. ТАР болган СССР үезинде амыдыралды көргүскөн студенттер көрүскүндө оңуураган хайындарын турары оңайтай.

Музейиниң дөргөле алында Ады-чурттуң Улуг дайышын чыдарында ТАР-ның арат чоңуңун фронтка чүгү-даа харамдымай дуулап турганын көргүскөн чуруктар эвеш эвес. Дайзын-биле септирил ап, амы-тынын артында калган, демесикан чораш тына эки тургачыларын бүрү динчээ, чуруктары баа бар. Эң ылаңгыч пулеметчи Очур Ховалыгың, аңа дайыш Доржунай Крастинин национал-милитарист дөргөле тусай булчур оңайтай.

Кызыла-даа, Шагаан-Арыга-даа музей залдарында тыва эки тургачыларын дугайында материалар арбын-да болза, чакыды дайышларын чуруктары чок боон турары хомудуңа. Чикээ, эки тургач Алаан-оол Монгуштуң чүрү шүүт чок болган. Ону сүргүл бир чыл митин шүүдө келине Чыдагыңың — төрүтүңүн херелешиле. 1945-ылда тываларга херелешилер кызып берип турда, хамык чүве "хойттанган". Амы чедир бениш адааның ады чок кижилер эвеш эвес болду ийи. Оларын хой кезиң Улуг-Хезде — Тулушкунчилер, Донгазончилер, Сатончилер апарылаан, а пазейиң Адыл-оолду Монгуш деп фамилияны шүүт чок болган. Ону орунуга Сергей Чамдыршың Алаан-оол

СПОРТ СПОРТ

НАПАША - ЧЕМПИОН

2000-ылда ышдырлар спортунга Тыва Республиканың чемпионун илердиртээви-биле ТР-ин шынарла чемпионна херектен өшкөчүр аразында доодуңан. Хойге бистичи шынарлач Наталла Кош 9 санын алган, кымыла-даа утурбайн, үш чыл улаштыр чемпионнан, 2000-ылдың чемпиону кылдыр чарлат.

Тыва Республиканың Күн-ажыл болган социал хөргөлдө мамла ук ламаның сыйдынын бирги орадычызы Седик Байр Арыктага оң ачазы Байр Амьрадоевич Аракчааның 88 харлында мөчөөн-биле холбаштыр урустарында, төрөдеринге, чок кижилеринге ханы кымыла-даа илердин тур.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АРБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; юрр № 3010181060000000729 БИК 049304729. Соңу Россия Федерациясының Паралла болган маселат информация ченектеринин талазы-биле хойбуудулааның чорудулааныга контроль болган бүтүрүшүн Тыва делегер эргелекчиге бүтүрүшүңиз. Бүтүрүшүңиз дугайы — Т-000077. ТР-ин парелата болган информация куркомтединин типотрафиязынга паршан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). График сугаар ат салган шагы 23 шак. Солуңу парелаттын материалдарын авторларың бодларың редакцияны туружу-биле дүңшөйи барып болот. Алыттыңан санары болган өскө-даа факталары, дайындагылары дөңшөйи авторлар боттары харыялар.

ТКУ-да ЧАЖЫТ БАДЫПАШКЫН-БИЛЕ Тыванын күрүнө университетиде — республиканың хөгүлдекчиге эргежок чугула кадрларны белеткеп турар дээди өөредилге чери. Чаа өөредилге чылы эгелээни-биле университеттин амыдыралында ыңы-бүрү темалыг көмөчтөр эргип, студенталерин каара тууду турар.

БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ Бүгү-делегейиң Кызыл Крест болган Чартык кызыл ай икитилелиң Тывада салбары Тыванын күрүнө университетиде гуманиитарлыг дууламчы кылдыр 200 посылканы берген.

БАЙЫРЛЫГ БАЙДАЛГА Бо хүниерде факультеттер айы-биле бирги-курсуларың студенталерин хурээлине хүлээп алырың хөгүлү-баштак оюн көргүзүлгери эргип турар.

Мүзей залындан тыпчып берип көрүңерем

ШЫН Кызыл хоорай. Биринчирейиң, 100. Ишкө 867000. ТУРУГУЗУКЧУЛАР: Тыва Республиканың Чыгы болган "Шын" сөзүн редакцияның коллективин Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈА КОЛЛЕГИЯЗЫ: Чинмесин Монгуш, Адыл-кыс Монгуш, Урина Базыр-оол, Сергей Херек, Таан-оол Херек. РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, код редакторунун орадыкызы — 3-33-91, секретары — 3-34-98. Сөзүн келбейн барганда, дугалаанда телефон-нарже доллар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Иштелет-политистик кылды — 3-39-15; Кошпиктер оракы — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16; Солуну "Шын" сөзүн редакциянының компьютер төвүнде оракы болган чыгашаан. Немедеги үш катын үер. Хемчөк 2 парамал амв. Тиреж 3701. Чагы 115.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АРБ ОАО Банк "Тувакредит", ИНН—1701008465; юрр № 3010181060000000729 БИК 049304729. Соңу Россия Федерациясының Паралла болган маселат информация ченектеринин талазы-биле хойбуудулааның чорудулааныга контроль болган бүтүрүшүн Тыва делегер эргелекчиге бүтүрүшүңиз. Бүтүрүшүңиз дугайы — Т-000077. ТР-ин парелата болган информация куркомтединин типотрафиязынга паршан. (Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1). График сугаар ат салган шагы 23 шак. Солуңу парелаттын материалдарын авторларың бодларың редакцияны туружу-биле дүңшөйи барып болот. Алыттыңан санары болган өскө-даа факталары, дайындагылары дөңшөйи авторлар боттары харыялар.